

۱۰۵۲

دانشگاه باقر العلوم

عنوان:

آرا و اندیشه های کلامی علامه حلی

استاد راهنما:

حجة الاسلام دکتر محمد حسن زمانی

استاد مشاور:

حجة الاسلام دکتر محمد مهدی گرجیان

دانشجو:

۱۳۸۷ / ۴ / ۱۳

محمد اسماعیل انصاری

۱۰۱۳۳۳

مؤسسه مطالعات و تحقیقات اسلامی
کتابخانه

تقدیم به

بزرگ آموزگار کلام اسلامی، دومین آفریده شریف، امیر مؤمنان، امیر کلام، حضرت علی (ع)، همو که در اولین طوفان‌های شبهات و انحرافات کلامی، مشعل هدایت و محور حقیقت بود و خطبه‌های نهج البلاغه‌اش نورافکنی برستیغ قله امامت و پیشوایی.

و تقدیم به متکلم بزرگ عالم تشیع، علامه حلی که وحی و عقل را همواره در احیای اعتقادات به کار بست و از هر گونه تحریف و تکذیب دورش داشت و تقدیم به معلم بزرگوارش استاد بشر، استاد حکیمان، خواجه نصیر الدین.

تقدیر و تشکر

نگارنده وظیفه می‌داند از همه کسانی که در تدوین و تکمیل این نوشتار، نگارنده را یاری رساندند سپاس‌گزاری کند:

استاد برجسته و فرهیخته جناب حجة الاسلام دکتر محمد حسن زمانی که بی‌تردید بیشترین نقش را در راهنمایی و تکمیل این اثر بر عهده داشتند؛

استاد فرزانه جناب حجة الاسلام دکتر محمد مهدی گرجیان که علاوه بر افتخار شاگردی در محضر ایشان، از مشاوره‌های سازنده و سودمندشان بهره‌ها بردم؛

از استادان محترم داور و ناظر که با ارائه پیشنهادهای و نظریه‌ها در رفع نقایص این اثر نقش مهمی داشتند؛

از پدر و مادرم که هیچ‌گاه از تلاش برای خیرخواهی من دست برنداشتند. و تقدیر از همسرم که با تدبیرها، تلاش‌ها و بردباری‌ها همیشه، و مخصوصاً در آماده‌سازی این نوشتار، اثرگذار بود.

چکیده

این نوشتار در دو بخش تنظیم شده است: نخست به مباحث کلی و مقدماتی پرداخته شده، هم چون شرح حال علامه حلی، مبادی تصویری علم کلام، مقایسه مکاتب سه گانه شیعه، معتزله و اشاعره، ادوار کلام شیعه، تفاوت‌ها و تمایزهای مکاتب سه گانه فوق، جدال علمی - کلامی علامه با مخالفان و ....

در بخش دوم نیز به مباحث عمده کلام شامل اصول پنج گانه مذهب از نگاه علامه حلی پرداخته شده است. البته به ذکر اقوال و نظریات ایشان بسنده نشده، بلکه برای تبیین جایگاه هر یک از مباحث به دیدگاه‌های معتزله و اشاعره و نیز متکلمان بزرگ شیعی نظر افکنده شده است. گفتنی است بعد جدال کلامی علامه حلی از آن رو مورد توجه ویژه قرار گرفته که او در این جدال تنها بر محور خرد و روایات تأکید ورزیده و در این کار توجهی به مذهب خاصی نکرده و در نهایت حقانیت مکتب کلامی شیعه را به اثبات رسانده است.

فهرست مطالب

فصل اوّل: شرح حال علامه

- ۱۱..... احوال شخصی و نسب علامه.....
- ۱۳..... شرح حال علمی علامه.....
- ۱۳..... ۱ - استادان علامه.....
- ۲۰..... ۲ - شاگردان علامه.....
- ۲۵..... ۳ - آثار علامه حلی.....
- ۲۶..... آثار فقهی.....
- ۲۷..... آثار اصولی (اصول فقه).....
- ۲۷..... آثار منطقی.....
- ۲۷..... آثار فلسفی.....
- ۲۸..... آثار کلامی.....
- ۳۰..... ۳. علامه در نگاه دیگران.....
- ۳۲..... ۴. نقش علامه در گسترش مذهب شیعه.....

فصل دوّم: مبادی علم کلام...

- ۳۹..... مقدمه.....
- ۳۹..... ۱. تعریف کلام.....
- ۴۱..... ۲. موضوع علم کلام.....
- ۴۲..... ۳. وجه تسمیه علم کلام.....
- ۴۴..... ۴. غایت علم کلام.....
- ۴۴..... ۵. جایگاه و شرافت علم کلام.....

فصل سوّم: مکتب های کلامی.

- ۴۸..... مقدمه.....
- ۴۸..... ۱. معتزله.....
- ۴۸..... ۱ - ۱. وجه تسمیه.....
- ۴۹..... ۱ - ۲. القاب معتزله.....
- ۴۹..... ۱ - ۲ - ۱. عدلیه.....
- ۴۹..... ۱ - ۲ - ۲. الموحدّه.....
- ۴۹..... ۱ - ۲ - ۳. اهل الحقّ و.....

- ۴۹..... ۱ - ۲ - ۴. القدریه.
- ۴۹..... ۱ - ۲ - ۵. ثنویه;
- ۴۹..... ۱ - ۲ - ۶. معطله;
- ۴۹..... ۱ - ۲ - ۷. جهمیة;
- ۴۹..... ۱ - ۲ - ۸. وعیدیة;
- ۴۹..... ۱ - ۳. پیدایش معتزله.
- ۵۰..... ۱ - ۴. فرقه های معتزله.
- ۵۰..... ۱ - ۴ - ۱. واصلیه;
- ۵۱..... ۱ - ۴ - ۲. عمرویه;
- ۵۱..... ۱ - ۴ - ۳. هذیلیه;
- ۵۱..... ۱ - ۴ - ۴. نظامیه;
- ۵۲..... ۱ - ۴ - ۵. خابطیه;
- ۵۲..... ۱ - ۴ - ۶. بشریه;
- ۵۲..... ۱ - ۴ - ۷. معمریه;
- ۵۲..... ۱ - ۴ - ۸. مرداریه;
- ۵۲..... ۱ - ۴ - ۹. ثمامیه;
- ۵۲..... ۱ - ۴ - ۱۰. هشامیه;
- ۵۲..... ۱ - ۴ - ۱۱. جاحظیه;
- ۵۲..... ۱ - ۴ - ۱۲. خیاطیه;
- ۵۲..... ۱ - ۴ - ۱۳. کعبیه;
- ۵۲..... ۱ - ۴ - ۱۴. جبائیه;
- ۵۲..... ۱ - ۴ - ۱۵. بهشمیه;
- ۵۲..... ۱ - ۵. اندیشه های کلامی معتزله.
- ۵۳..... ۱ - ۵ - ۱. توحید.
- ۵۴..... ۱ - ۵ - ۲. عدل.
- ۵۵..... ۱ - ۵ - ۳. وعد و وعید.
- ۵۷..... ۱ - ۵ - ۴. منزله بین المنزلتین.
- ۵۸..... ۱ - ۵ - ۵. امر به معروف و نهی از منکر.
- ۵۹..... ۱ - ۶. افول معتزله.

- ۱-۶-۱. فرقه گرایبی؛ ..... ۶۱.....
- ۱-۶-۲. بازگشت ابوالحسن اشعری از اعتزال؛ ..... ۶۱.....
- ۱-۷. اعتزال نو ..... ۶۱.....
۲. اشاعره ..... ۶۴.....
- ۱-۲. پیدایش اشاعره ..... ۶۴.....
۱. فشار حکومت عباسی بر معتزله؛ ..... ۶۴.....
۲. اندیشه اصلاح در عقیده اهل حدیث؛ ..... ۶۵.....
- ۲-۲. اصول عقاید اشاعره ..... ۶۵.....
۳. شیعه ..... ۶۷.....
- مقدمه ..... ۶۷.....
- ۳-۱. تاریخچه شیعه ..... ۶۷.....
- ۳-۲. عقاید شیعه ..... ۶۸.....
۱۰. اصالت و استقلال و حجیت عقل؛ ..... ۶۸.....
۱۱. غرض و هدف در فعل؛ ..... ۶۸.....
۴. تفاوت های کلامی شیعه با معتزله و اشاعره ..... ۶۹.....
۵. اشتراکات معتزله با شیعه ..... ۶۹.....
۶. تفاوت های معتزله و شیعه ..... ۷۱.....
- ۶-۱. عینیت صفات با ذات ..... ۷۱.....
- ۶-۲. احباط ..... ۷۲.....
- ۶-۳. جایگاه مرتکب کبیره ..... ۷۲.....
- ۶-۴. شفاعت ..... ۷۲.....
- ۶-۵. وعد و وعید ..... ۷۳.....
- ۶-۶. حال؛ واسطه میان وجود و عدم ..... ۷۳.....
- ۶-۷. بهشت و دوزخ ..... ۷۳.....
- ۶-۸. تفویض در افعال ..... ۷۳.....
- ۶-۹. توبه ..... ۷۴.....
- ۶-۱۰. عصمت پیامبران ..... ۷۴.....
- ۶-۱۱. امر به معروف و نهی از منکر ..... ۷۵.....
- ۶-۱۲. برتری پیامبران ..... ۷۵.....

۶- ۱۳. امامت ۷۵

فصل چهارم: سیر تحول کلامی شیعه و نقش علامه در آن

۱. تاریخ علم کلام شیعه ۷۸
- الف) دوره امامان معصوم؛ ۷۸
- ب) دوره عصر کلام عقلی؛ ۷۸
- ج) دوره خواجه نصیر طوسی و علامه حلی؛ ۷۹
- د) دوره عصر صفوی؛ ۷۹
۲. متکلمان شیعه ۸۰
- ۱- ۲. متکلمان قرن اول ۸۰
- ۲- ۲. متکلمان قرن دوم ۸۱
- ۳- ۲. متکلمان قرن سوم ۸۳
- ۴- ۲. متکلمان قرن چهارم ۸۳
- ۵- ۲. متکلمان قرن پنجم ۸۵
- ۶- ۲. متکلمان قرن ششم ۸۶
- ۷- ۲. متکلمان قرن هفتم ۸۶
- ۸- ۲. متکلمان قرن هشتم تا کنون ۸۷
۳. علامه، قهرمان جدال علمی - کلامی ۸۸
۴. برخی از مباحث جدلی علامه ۹۲
- ۴- ۱. صفات الهی ۹۲
- ۴- ۱- ۱. قدرت خداوند ۹۲
- ۴- ۱- ۲. تفاوت ذات الهی با موجودات دیگر ۹۲
- ۴- ۱- ۳. حقیقت کلام ۹۳
- ۴- ۱- ۴. نفی صفات زاید بر ذات ۹۳
- ۴- ۱- ۵. عدل الهی ۹۴
- ۴- ۱- ۶. جبر و اختیار ۹۵
- ۴- ۱- ۷. رد نظریه کسب ۹۸
- ۴- ۲. نبوت ۹۹
- عصمت پیامبران ۹۹
- ۴- ۳. امامت ۱۰۰

- ۱۰۰..... ۴- ۳- ۱. عصمت امام
- ۱۰۱..... ۴- ۳- ۲. افضلیت امام
- ۱۰۱..... ۴- ۳- ۳. راه تعیین امام
- ۱۰۲..... ۴- ۳- ۴. تعیین امام
- ۱۰۷..... ۴- ۴. فدک و حضرت زهرا (س)
- ۱۰۸..... ۴- ۵. عایشه و کارهای او پس از پیامبر (ص)

فصل پنجم: خداشناسی

- ۱۱۲..... ۱. علیت
- ۱۱۲..... ۱- ۱. تعریف علت و معلول
- ۱۱۳..... ۱- ۱- ۱. هم زمانی علت تامه با معلول
- ۱۱۳..... ۱- ۱- ۲. قاعده صدور از واحد
- ۱۱۴..... ۱- ۱- ۳. نیازمندی معلول در حدوث و بقا
- ۱۱۵..... ۲. حدوث و قدم
- ۱۱۶..... ۳. اثبات وجود خدا
- ۱۱۸..... ۳- ۱. استدلال شیعه
- ۱۱۹..... ۳- ۲. معتزله
- ۱۲۰..... ۳- ۳. اشاعره
- ۱۲۰..... ۴. توحید خداوند
- ۱۲۲..... ۴- ۱. دیدگاه فلاسفه
- ۱۲۲..... ۴- ۲. دیدگاه متکلمان
- ۱۲۵..... ۵. صفات الهی
- ۱۲۵..... ۵- ۱. صفات سلبی (جلال)؛
- ۱۲۵..... ۵- ۲. صفات ثبوتی؛
- ۱۲۵..... ۵- ۱- ۱. اقسام صفات ثبوتی؛
- ۱۲۶..... ۵- ۱- ۱- ۱. قدرت؛
- ۱۲۹..... ۵- ۱- ۱- ۲. علم الهی؛
- ۱۲۹..... اثبات علم خدا
- ۱۳۰..... اقسام علم خداوند
- ۱۳۱..... ۱. علم به جزئیات؛

۲. علم به امور قبیح؛ ۱۳۱
۳. علم به نامتناهی؛ ۱۳۱
۴. علم به معدوم؛ ۱۳۱
- ۶ - ۱ - ۱ - ۳. حیات؛ ۱۳۴
- دلیل بر حیات خداوند ۱۳۵

فصل ششم: عدل الهی

- مقدمه ۱۳۹
۱. مفهوم شناسی ۱۳۹
- ۱ - ۱. عدل الهی: ۱۴۰
- ۲ - ۱. جبر و اختیار: ۱۴۱
- ۳ - ۱. حسن و قبح عقلی: ۱۴۲
۲. دیدگاه ها ۱۴۳
- ۱ - ۲. دلیل موافقان حسن و قبح عقلی؛ ۱۴۳
- ۲ - ۲. دلیل موافقان حسن و قبح شرعی؛ ۱۴۴
- ۳ - ۲. جایگاه و اهمیت عدل الهی نزد علامه حلی؛ ۱۴۴
۳. ادله موافقان عدل الهی (به معنای اصطلاحی) ۱۴۵
- ۱ - ۳. عقل و اندیشه؛ ۱۴۵
- ۲ - ۳. قرآن؛ ۱۴۶
- ۳ - ۳. سنت؛ ۱۴۶
۴. نسبت حسن و قبح با عدل الهی ۱۴۷
- ادله مخالفان ۱۴۹
- نقد نظر اشاعره ۱۵۰
۵. جبر و اختیار در آفرینش افعال ۱۵۱
- ۵ - ۱. جبرگرایان؛ ۱۵۱
- اشاعره و نظریه کسب ۱۵۲
- نقد نظر اشاعره ۱۵۴
۶. قرآن و تمسک به جبر و اختیار ۱۵۵
- ۶ - ۱. اشاعره؛ ۱۵۶
- ۶ - ۲. عدلیه؛ ۱۵۶

- ۱۵۸..... ۶ - ۳. دیدگاه شیعه؛
- ۱۵۹..... ۶ - ۳ - ۱. بررسی نظریه امر بین الامرین
- ۱۶۰..... ۷. تکلیف و فلسفه آن
- ۱۶۳..... نقد نظر اشاعره
- ۱۶۳..... ۷ - ۱. گستره و شعاع تکلیف؛
- ۱۶۴..... ۷ - ۲. شرایط تکلیف؛
- ۱۶۵..... ۸. لطف؛ ماهیت و احکام آن
- ۱۶۶..... ۸ - ۱. اقسام لطف؛
- ۱۶۷..... ۸ - ۲. آیا لطف بر خداوند واجب است؟
- ۱۶۸..... ۸ - ۳. دلیل منکران وجوب لطف؛
- ۱۶۹..... نقد نظر اشاعره
- ۱۷۰..... ۹. درد و رنج و علت حسن آن
- ۱۷۳..... ۱۰. اعواض
- ۱۷۴..... ۱۱. انتخاب اصلح برای خداوند

فصل هفتم: پیامبرشناسی

- ۱۷۸..... مقدمه
- ۱۷۸..... ۱. واژه شناسی نبوت
- ۱۸۰..... ۲. فلسفه نبوت
- ۱۸۰..... ۲ - ۱. حسن بعثت
- ۱۸۱..... ۲ - ۲. ضرورت بعثت
- ۱۸۲..... ۲ - ۳. دیدگاه فلسفی امکان و ضرورت بعثت
- ۱۸۵..... ۲ - ۳ - ۴. اشاعره مخالفان ضرورت بعثت
- ۱۸۵..... ۲ - ۳ - ۵. نقد نظر اشاعره
- ۱۸۶..... ۳. عصمت پیامبران
- ۱۸۶..... ۳ - ۱. معنای عصمت
- ۱۸۷..... ۳ - ۲. درجات و حوزه های عصمت
- ۱۸۷..... ۳ - ۲ - ۱. عصمت در اعتقاد؛
- ۱۸۸..... ۳ - ۲ - ۲. عصمت در وحی؛
- ۱۸۸..... ۳ - ۲ - ۳. عصمت از گناه بعد از پیامبری

- ۱۸۹..... ۳-۲-۴. عصمت از گناه قبل از نبوت
- ۱۹۰..... ۳-۳. دیدگاه علامه حلی
- ۱۹۱..... ۴. ادله منکران بعثت
- ۱۹۴..... ۵. معجزه
- ۱۹۴..... ۵-۱. واژه شناسی
- ۱۹۵..... ۵-۲. معجزه در قرآن
- ۱۹۶..... ۵-۳-۳. دیدگاه متکلمان مسلمان درباره اعجاز
- ۱۹۶..... ۵-۳-۱. معتزله؛
- ۱۹۷..... ۵-۳-۲. اشاعره؛
- ۱۹۸..... ۵-۳-۳. امامیه؛
- ۱۹۹..... ۵-۳-۴. دیدگاه علامه حلی؛
- ۲۰۰..... ۵-۴. گستره معجزه
- ۲۰۱..... ۵-۵. کرامت
- ۲۰۲..... ۵-۶. ارهاص
- ۲۰۳..... ۶. جایگاه پیامبران و فرشتگان
- ۲۰۳..... ۶-۱. معتزله
- ۲۰۴..... ۶-۲. اشاعره
- ۲۰۵..... ۶-۲. شیعه
- ۲۰۶..... ۷. نبوت خاصه
- ۲۰۶..... ۷-۱. اثبات نبوت پیامبر گرامی اسلام
- ۲۰۸..... ۷-۱-۱. پاسخ به اشکالات؛
- ۲۱۱..... ۷-۲. قرآن؛
- ۲۱۱..... ۷-۲-۱. وجوه اعجاز در قرآن؛
- ۲۱۳..... دیدگاه علامه
- ۲۱۴..... ۷-۳. جایگاه پیامبر اسلام نزد دیگر پیامبران

فصل هشتم: امام شناسی

- ۲۱۸..... ۱. تعریف امامت
- ۲۱۸..... ۱-۱. دیدگاه سنی
- ۲۱۸..... ۱-۲. دیدگاه شیعه

۲۱۹.....	۲. مقایسه دیدگاه ها
۲۲۲.....	۳. معتزله و مسئله امامت
۲۲۲.....	۳ - ۱. شرایط امام
۲۲۴.....	۴. دیدگاه اشاعره
۲۲۵.....	۴ - ۱. وظایف امام
۲۲۶.....	۴ - ۲. شرایط و ویژگی های امام
۲۲۸.....	۴ - ۳. تعیین امام
۲۳۰.....	۶. شیعه و مسئله امامت
۲۳۳.....	۶ - ۱. عصمت امام
۲۳۳.....	۶ - ۱ - ۱. دلایل عقلی
۲۳۶.....	۶ - ۱ - ۲. دلایل نقلی
۲۳۶.....	۶ - ۲. نص بودن امامت
۲۳۹.....	۶ - ۳. افضلیت امام (ع)
۲۴۰.....	۶ - ۴. تعیین امامان
۲۴۱.....	دلیل های نقلی
۲۴۲.....	حدیث غدیر
۲۴۳.....	ویژگی های دیگر امیرمؤمنان
۲۴۳.....	افضلیت علی ...
۲۴۶.....	۵ - ۵. دلایل امام نبودن غیر علی
۲۴۹.....	۵ - ۶. امامان پس از علی
۲۵۰.....	۵ - ۷. امام دوازدهم و مسئله غیبت

فصل نهم: معادشناسی

۲۵۴.....	مقدمه
۲۵۵.....	۱. معنای لغوی معاد
۲۵۶.....	۲. ضرورت معاد
۲۵۶.....	۲ - ۱. عبث بودن دنیا بدون معاد
۲۵۷.....	۲ - ۲. معاد لازمه عدل الهی
۲۵۸.....	۲ - ۳. معاد لازمه رحمت الهی
۲۵۹.....	۳. پیشینه اعتقاد به معاد

۴. آثار اعتقاد به معاد ۲۶۰
۵. امکان خلق مجدد عالم ۲۶۱
۶. امکان معدوم شدن عالم و وقوع آن ۲۶۳
۷. اعاده معدوم ۲۶۶
- ۷ - ۱. ادله مخالفان ۲۶۷
- ۷ - ۲. ادله موافقان ۲۶۸
- نقد نظر اشاعره ۲۶۸
۸. حقیقت انسان ۲۶۹
۹. محدود بودن تکلیف ۲۷۰
۱۰. معاد جسمانی ۲۷۱
۱۱. معاد روحانی ۲۷۳
۱۲. معاد روحانی و جسمانی ۲۷۴
۱۳. معاد جسمانی از دیدگاه صدرالمتألهین ۲۷۵
۱۴. وعد و وعید ۲۷۹
- ۱۴ - ۱. ثواب و عقاب ۲۸۰
- ۱۴ - ۲. احباط و تکفیر ۲۸۵
- ۱۴ - ۳. حکم فاسقان (مرتکبان کبیره) ۲۸۶
- ۱۴ - ۴. عوامل سقوط عذاب؛ عفو، شفاعت و توبه ۲۸۸
- ۱۴ - ۴ - ۱. عفو ۲۸۸
- ۱۴ - ۴ - ۲. شفاعت ۲۸۹
- ۱۴ - ۴ - ۳. توبه ۲۹۰

فصل اوّل

شرح حال علامّہ

۱ - بیان مسأله

زنده نگاه داشتن نام و اندیشه های بزرگان و فرهیختگان بزرگ یک مکتب از سوی پیروان آن مکتب در واقع تلاش برای تداوم و تعمیق باورها و جلوگیری از انحطاط و استحاله و تحریف معارف و مبانی می باشد. در مکتب کلامی شیعه نیز بزرگانی پا به عرصه هستی نهادند که نقش خطیر و اساسی در حفظ، بقا و پرورش اندیشه های کلامی داشتند. علامه حلی از همین قبیل و قبیله می باشد. دیدگاه های کلامی او که البته برگرفته از منابع ناب و اصیل اسلامی و شیعی اثنا عشری است، برای آموختن و عمق بخشی به باورهای اعتقادی در پیروان تشیع، بسیار راه گشا می باشد.

از این رو نگارنده در این نوشتار درصدد است تا حد توان خویش و مجال این رساله، به بررسی آرای کلامی و نیز دیدگاه های خاص علامه در این باره پردازد. به نظر می رسد علامه در مقایسه با نظریه پردازان دیگر کلام شیعی تمایزهایی نیز داشت که از آن جمله گسترش دهنده نگاه فلسفی عقلی به کلام بود که از سوی استاد او خواجه نصیر برای نخستین بار به کار گرفته شد، لذا گر چه مبتکر این شیوه خواجه است، اما گفتار و نوشتار خواجه کلی و نیازمند شرح و تفصیل می باشد و علامه بر این نوع کتاب های خواجه شرح نوشته و خود نیز مباحث عقلی و فلسفی کلام را به صورت مبسوط و مفصل به نگارش درآورده است.

ویژگی دیگر علامه، بعد جدلی او در مباحث کلامی است. هر چند ممکن است بیان استدلالی دیدگاه های هر فرد در یک مکتب- به دلیل مخالفت با دیدگاه مکاتب دیگر- نوعی بحث جدلی محسوب شود، اما هیچ کس این عمل یا بیان را جدل نمی خواند، اما آن گاه بحث جدلی است که آشکارا به هدف جدلی بودن اشاره شود و دلایل دیدگاه مقابل نقل و نقد جدی می گردد. در یک کلام، قواعد جدل- که در کتاب های منطق بیان شده- به کار برده شود.

علامه در این عرصه گوی سبقت را از همگنان ربوده و به این ویژگی شناخته شده می باشد؛ به گونه‌ای که مخالفان، سخت در برابر او به مقابله و مقاومت روی آورده و در حد توان و برداشت خویش به رد دیدگاه های او اقدام نموده اند.

ویژگی سوم علامه آن است که در سطح گسترده و در عین حال عمیق به مباحث کلامی نگریسته است. این سخن البته بدان معنا نیست که پیشینیان یا پسینیان علامه به همه مباحث کلامی نپرداخته اند، بلکه مقصود آن است که علامه با طرح هر مسأله کلامی همه جوانب مربوطه را - هر چند اندک ربطی به بحث داشته - مورد توجه قرار داده و همه اقوال موافقان و مخالفان را در سطحی جامع و کافی مد نظر داشته است. کتاب‌های نه‌ایة المرام و مناہج الیقین گواه این مدعا می باشد. به عبارت دیگر اگر دیگران همه مسائل موضوعات کلامی را به لحاظ کیفی به طور مستوفایه بحث گذاشته اند، علامه کیفیت و کمیت را توأمان به صورت کاملاً مبسوط در آثار کلامی آورده است.

بررسی و اثبات این ویژگی‌ها انگیزه اصلی نگارنده برای توجه به دیدگاه‌های کلامی علامه حلی بود.

۳- واژگان کلیدی

علامه حلی، کلام، اندیشه‌های کلامی، کلام شیعی، معتزله، اشاعره، توحید، نبوت، عدل الهی، امامت، معاد، حسن و قبح، لطف، تکلیف، عقل، عدلیه، جبریه، عصمت و ...

۴- سابقه پژوهش

علی رغم شهرت کلامی علامه، درباره اندیشه‌های کلامی او جز شرح‌هایی که بر چند اثر کلامی او نگاشته شده، کاری انجام نشده است. البته شاید بتوان این نقیصه و کم کاری را درباره همه متکلمان شیعی صادق دانست؛ یعنی درباره اندیشه‌های کلامی آنان و بررسی، نقد و تحلیل آنها کاری صورت نگرفته است.

طبق تتبع نگارنده، درباره شرح حال و زندگانی علامه جسته گریخته مقاله‌هایی نگارش یافته است، اما درباره اندیشه‌های کلامی او به کتاب یا مقاله‌ای برخورد نکرده است. البته درباره معرفی و یا چه بسا در توصیف پاره‌ای از آثار کلامی او مقاله‌هایی در برخی مجله‌ها آمده است. تنها یک کتاب درباره **اندیشه‌های کلامی علامه حلی** با همین نام تألیف شده است. مؤلف آن نه یک شیعه و نه یک مسلمان، بلکه محقق مسیحی اهل آلمان به نام خانم اشسمیتکه می‌باشد. با عنایت به این مطلب که اگر یک هم‌کیش درباره اندیشه‌های علامه حلی کتابی نوشته بود می‌توانستیم گفت هدف او یاری رساندن به کلام شیعی و یا بهره‌مندی از آنان است. این هدف را نمی‌توان از نویسنده مسیحی با نوشتن آن کتاب انتظار داشت. خوش‌بینانه‌ترین حالت آن است که او می‌خواهد با اندیشه‌های یک متکلم شیعی آن‌گونه که هست - اگر اعمال نظر نکند - آگاه شود.

البته این کتاب با فرض بی‌طرفانه بودن نواقصی دارد که برخی از آنها برای یک شیعه و علامه حلی پذیرفتنی نیست. از جمله این که علامه را متأثر از معتزلیان، بلکه معتزلی مسلک می‌داند، در حالی که علامه و دیگر متکلمان شیعی هیچ‌گاه مکتب اعتزال را تأیید نکرده‌اند، جز در پاره‌ای از روش‌های علمی آنها که آن‌هم نه با هدف تقلید، بلکه با این باور که روش همگانی و عقل‌پسند است. البته به این مقدار بسنده نکرده و او را متأثر از اشعریان پیش از علامه مانند فخر رازی دانسته، در حالی که می‌توانست دست کم در کنار این عده، متکلمان شیعی را نیز الگو و سرمشق علامه بدانند....

اشکال دوم اثر مورد نظر آن است که به همه مباحث کلامی که علامه طرح کرده نپرداخته است. علامه بیشترین همتش را مصروف بحث امامت نموده و مؤلف آلمانی هرگز به این بحث و اصل مهم وارد نشده است.

سومین ایراد آن است که در کنار طرح مسایل کلامی مورد نظر علامه، از پاره‌ای مباحث چشم‌پوشی کرده است؛ بدان معنا که بر خلاف اشکال اول که اساساً وارد بحث نشده، در پاره‌ای مباحث، بخشی از موضوع را طرح کرده و برخی دیگر را از قلم انداخته است، هم چون بحث نبوت عامه، مباحث مربوط به پیش از بعثت و ... در نبوت.

ذکر این نکته ضروری است که در میان شرح‌هایی که به آثار علامه نگاشته شده، در سال‌های اخیر کتابی منتشر شده به نام *ایضاح المراد فی شرح کشف المراد* که مؤلف آن استاد فرزانه حجة الاسلام علی ربانی گلپایگانی است. این اثر گرچه تا امروز تنها بخش اندکی از کشف المراد را تشکیل می‌دهد (بخش اثبات صانع تا پایان نبوت) اما به دلیل پرداختن به مباحث تطبیقی و احیاناً نقد و بررسی آرای علامه، بهترین کتاب در نوع خود تاکنون می‌باشد.

بدین ترتیب نگارنده بر این باور است که این نوشتار در نوع خود نخستین اثر است و لذا هر نوع نقص بنیادین در آن نباید دور از انتظار دانسته شود.

۵- اهداف پژوهش

هدف پژوهش در درجه اول اهتمام به زنده نگاه داشتن مباحث کلامی است، چرا که بنیادی‌ترین راه دین داری علمی و مستند تبیین مسایل کلامی می‌باشد. ثانیاً علامه پر همت‌ترین و پرکارترین عالمی بوده که در راه احیای این هدف گام پیش نهاده و مشکلات فراوانی را از سر راه برداشته و راه را برای پیمودن شیعیان به سمت کمال کلامی مذهب خویش هموار ساخته است. لذا پرداختن به آرای کلامی علامه حلی هدفی پذیرفتنی برای نگارنده بوده است.